

NOTARI KAO POSREDNICI IZMEĐU ITALIJE I DALMACIJE – STUDIJE, SLUŽBE, SEOBE IZMEĐU DVIJE OBALE JADRANA

Branka GRBAVAC

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti,
HR-10000 Zagreb, Strossmayerov trg 2
e-mail: bgrbavac@hazu.hr

IZVLEČEK

V članku, ki se naslanja na analizo objavljenega in neobjavljenega arhivskega gradiva, avtorica prikazuje kulturne stike med zahodno in vzhodno obalo Jadrana, ki so temeljili na instituciji notariata. To institucijo obravnava na primeru ene od komun na vzhodnem Jadranu – Zadra – v obdobju, ko se je ta najbolj uveljavljala, t.j. v obdobju 13. in 14. stoletja. Članek odgovarja na nekaj osnovnih vprašanj, ki izhajajo iz te problematike. Prvo vprašanje, na katerega avtorica usmeri pozornost, je vprašanje prisotnosti domačih in tujih notarjev v Zadru ter spreminjanja njihovega številčnega razmerja v preučevanem obdobju. Članek tudi skuša predstaviti izvor italijanskih notarjev, njihovo vključenost v vzhodnojadranska komunska društva ter prisotnost v zadrskem vsakdanu.

Ključne besede: srednji vek, notariat, Zadar, Dalmacija, Italija, kulturna zgodovina

NOTAI COME MEDIATORI TRA L'ITALIA E LA DALMAZIA – STUDI, SERVIZIO NOTARILE, TRASFERIMENTI TRA LE DUE SPONDE DELL'ADRIATICO

SINTESI

Nel contributo che poggia sul materiale d'archivio, sia edito che inedito, l'autrice presenta i contatti culturali tra la costa occidentale e quella orientale dell'Adriatico, basati sull'istituzione del notariato. Questa istituzione viene studiata attraverso il caso di uno dei comuni dell'Adriatico orientale – Zara – nel periodo della sua massima affermazione, ossia nel XIII e XIV secolo. Il lavoro offre risposte ad alcune questioni fondamentali associate con questa problematica. Innanzitutto, la questione della presenza di notai locali e stranieri a Zara e come il loro rapporto numerico fluttuasse nel corso del periodo studiato. In seguito, vengono esaminate anche

l'origine dei notai italiani, la loro integrazione nelle società comunali dell'Adriatico orientale e la loro presenza nella vita quotidiana di Zara.

Parole chiave: medioevo, notariato, Zara, Dalmazia, Italia, storia culturale

UVOD

Porast gradskog stanovništva tijekom druge polovine 11. i početkom 12. stoljeća i potrebe svakodnevnog života utjecale su na nužnost administrativnog uređenja života u urbanim sredinama diljem Europe, a posebice u mediteranskim komunama koje su u tom razdoblju bile i središta žive trgovine između pripadnika raznih kršćanskih naroda, ali se u njima nerijetko nailazilo i na arapske trgovce i zanatlije. Promjene u organizaciji urbane administracije posebice su se očitovala u utemeljenju novih gradskih dužnosti (rektori, suci, vijećnici, lokalno svećenstvo, stražari, krvnici, kapetani gradskih straža i drugi plaćeni komunalni službenici), a ono što je ovdje najbitnije, i gradskog notarijata. Raznolikost profesija i interesa pojedinaca u urbanim društvima nužno je zahtijevalo što urednije memoriranje privatno-pravnih ugovora kako ne bi došlo do pravnog kaosa i bezakonja. Posebice, imamo li na umu da se u većim gradskim zajednicama ponekad radilo i o nekoliko desetaka tisuća stanovnika koji su imali potrebu zabilježiti podatke o svojim djelatnostima, ugovore o kupnji ili prodaji zemlje, robe i drugih pokretnih ili nepokretnih dobara, posudbi novca ili vraćanju duga i slično. Dakle, pojava ustanove javnog notara koji će raditi za pripadnike svih društvenih slojeva i čija će vjerodostojnost biti učvršćena papinskim ili carskim autoritetom usko je povezana sa razvitkom urbanih, odnosno komunalnih društava, prije svega na prostoru Mediterana.

Takve promjene na prostorima Mediterana dovode do obnove rimskog prava. Ono je najveće korijenje uhvatilo na prostorima Italije, a posebice u Bologni. Tu se tijekom 11. stoljeća formirala pravna škola tj. neka vrsta protosveučilišta koje će tijekom vremena samom svojom organizacijom steći karakter pravog sveučilišta.¹ Da je pravna škola procvatela upravo u Bologni shvatljivo je ako se uzme u obzir da je Bologna u 11. st. jedan od najbogatijih gradova toga doba. Ugled bolonjske škole tijekom vremena je rastao, a njemu je doprinio i sam sastav profesora koji su pored vršenja nastavničkih dužnosti obnašali i visoke funkcije u gradu.

¹ Iako se simboličkim začetkom europskih sveučilišta može smatrati utemeljenje znamenite medicinske škole u Salernu u 9. stoljeću koju su pohađali studenti iz raznih europskih regija, prvo srednjovjekovno sveučilište na kojem se podučavalo kanonsko, rimsko i građansko pravo utemeljeno je u Bologni. No, važnije od činjenice kronološkog prvenstva jest da su i škola u Salernu i sveučilište u Bologni bile institucije nastale uz gradove i to izvan crkvene jurisdikcije, ponajprije zbog činjenice da su i medicina i rimsko pravo bile "sekularne discipline" (Verger, 1999, 256–257).

Sl. 1: Prikaz notara iz zagrebačkog rukopisa djela 'Summa artis notariae' Rolandina Passagerijeva iz 1275. godine (MK, 1).

Fig. 1: Illustration of a notary in a Zagreb manuscript of the work 'Summa Artis Notariae' by Rolandino Passageri, dating from 1275 (MK, 1).

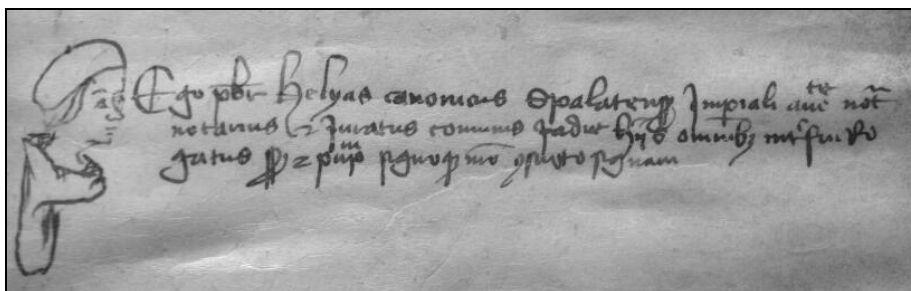
Blizina Italije utjecala je da te promjene zahvate i istočnu obalu Jadrana u kojoj se krajem 12. i početkom 13. st. formira javni notarijat, koji je sada od notara zahtijevao nove kvalitete. One su se očitovale u tome da nije bilo potrebno samo to da notar zna ispravno pisati, nego je sada trebao poznavati i zakone. Stoga se domaći notari koji su djelovali na području Dalmacije upućuju na studije u Italiju, gdje ostvaruju kontakte s talijanskim kolegama, koji pak, već kao obrazovani notari sa završenim pravnim studijima, službu dolaze vršiti u raznim dalmatinskim komunama.

U hrvatskoj historiografiji ne postoji niti jedan rad koji proučava međusobne dodire i odnos talijanskih i dalmatinskih notara, a i sama institucija notarijata je nedovoljno obrađena u historiografiji. Prvi i jedini hrvatski povjesničar koji je temu notarijata obradio monografski bio je Milan pl. Šufflay u svojoj knjizi *Die Dalmatinische Privaturkunde* koju je 1904. objavila Carska Akademija znanosti iz Beča (Šufflay, 1904). Prošlo je gotovo stotinu godina do trenutka kada je Šufflayeva knjiga prevedena na hrvatski jezik pod naslovom *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina. Povijest hrvatskog notarijata od XI. do XV. stoljeća* (Šufflay, 2000).

Unatoč činjenici što je Šufflay jedini koji monografski obrađuje temu notarijata, ipak, razni su se znanstvenici u sklopu sinteze pomoćnih povijesnih znanosti dotaknuli i teme notarijata općenito. To su bili Stjepan Antoljak u svojoj knjizi *Pomoćne povijesne nauke* (Antoljak, 1971, 52–83), zatim Jakov Stipišić (Stipišić, 1985, 161–163) i Franjo Šanjek (Šanjek, 2005, 165–185). S druge pak strane, neki istraživači (Miho Barada, Gregor Čremošnik, Nada Klaić, Jakov Stipišić i dr.) bavili su se pojedinim segmentima povijesti notarske službe, od kojih su prvenstveno značajni oni koji su se posvetili pravnoj povijesti.² Doprinos u istraživanju ove problematike predstavlja i magistarski rad Branke Grbavac o razvoju institucije notarijata u zadarskoj komuni u razdoblju 13. i 14. stoljeća (Grbavac, 2006a).

Budući da je notarijat predstavljao jedno od područja na kojem se međuovisnost i prožimanje kultura zapadne i istočne strane Jadrana jasno očituju cilj je ovoga rada na temelju objavljene i neobjavljene građe ukazati na to kako se međuovisnost odražavala kroz instituciju notarijata u jednoj dalmatinskoj komuni – Zadru i to u periodu kada notarijat proživljava svoju najveću afirmaciju, tj. razdoblju 13. i 14. stoljeća. Stoga će se radi osvjetljavanja navedene problematike odnosa dviju strana Jadrana u radu obraditi sljedeća pitanja: prisutnost domaćih i stranih notara u Zadru te kako se njihov broj tijekom perioda mijenjao, porijeklo stranih notara u zadarskoj komuni, integriranost stranih notara u istočnojadranska komunalna društva i njihova prisutnost u zadarskoj svakodnevnici.

2 O pregledu literature o instituciji notarijata vidi opširnije u: Grbavac, 2007, 53–55.

Sl. 2: "Autoportret" zadarskog notara splitskog kanonika Ilije iz 1375. godine (AHAZU, 2).

Fig. 2: "Self-Portrait" of the Zadar notary and Split canon Ilija, dating from 1375 (AHAZU, 2).

PRISUTNOST DOMAĆIH I STRANIH NOTARA U ZADARSKOJ KOMUNI

Početke zadarskog notarijata možemo pratiti od 10. st. kada se sastavljaju prve privatno-pravne isprave. Tako je prva poznata zadarska privatno-pravna isprava oporuka zadarskog priora Andrije. Njezin sastavljač je đakon Ivan, a datirana je 918. godinom (CD, 1967, 25–28). Privatno-pravne isprave iz ranog srednjeg vijeka su rijetke, a iz 10. stoljeća potječe još samo jedna datirana 986. godinom, koju zapisuje sam biskup Anastazije (CD, 1967, 44–46). Putem ovih dviju sačuvanih isprava jasno je vidljivo kako su prvi pisari isprava u Zadru bili pripadnici klera koji su u svom potpisu isticali samo svoj duhovni položaj, budući da nisu obavljali nikakvu profesionalnu pisarsku djelatnost i nisu sastavljali dokumente po službenom nalogu ili pak za zaradu.

Do promjene dolazi tijekom tridesetih godina 11. stoljeća kada se u Zadru prvi put javlja osoba koja u svom potpisu, osim isticanja svog duhovnog položaja, pridodaje i oznaku notara. Radi se o ispravi koja datira iz 1033. godine, a sastavlja je đakon Majo, koji sebe naziva i notarom (CD, 1967, 67–68). Osim Maja u to doba dokumente je sastavljala još jedna osoba koja u svom potpisu osim isticanja kleričke službe navodi i činjenicu da je notar. Riječ je o svećeniku Anfrelu koji se u dokumentima javlja 1034. i 1036. godine (CD, 1967, 68–69, 70–71). Naime, u svom prvom pojavljivanju u izvorima 1034. godine, Anfred ističe samo svoj duhovni položaj (*Anffredus presbiter scripsi et roborau*), a prilikom ponovnog spominjanja 1036. svom potpisu pridodaje i oznaku notara (*Anffredus sacerdos et notarius scripsi et roborau*).

Iako je u prvoj polovini 11. stoljeća došlo do pomaka koji se očitovao kroz činjenicu kako su pojedinci u svom potpisu dodavali oznaku da su notari, bez obzira što su to i dalje duhovne osobe, važno je napomenuti kako od sredine 11. pa sve do

sredine 12. stoljeća ta praksa prestaje. Naime, u tom periodu isprave pišu osobe koje u svom potpisu isključivo navode samo duhovni položaj, a sastavljaju ih prvenstveno zato što su najobrazovaniji ljudi u Zadru. Sredinom 12. stoljeća zabilježen je ponovni pomak u razvoju institucije notarijata u zadarskoj komuni. U to doba u Zadru se pojavljuju osobe koje u svom potpisu oznaci notara pridodaju i mjesnu odrednicu, što bi upućivalo na zaključak kako polako u istočnojadranskim predjelima dolazi do protokomunalnog razvoja. Radi se o dokumentu u kojem zadarski knez Petar uzima samostan sv. Silvestra na otoku Biševu u zaštitu protiv župana Marislava, a sastavlja ga Prodan koji izričito naglašava da je zadarski notar (*Prodanus Iadertinus notarius*) (CD, 1904, 61–62). Uzevši u obzir činjenicu da se zadarski knez Petar javlja u dokumentima od 1134.–1164. godine (CD, 1904, 44–45, 61–62, 99–100) može se zaključiti kako se prvi notar u zadarskoj komuni koji je u svom potpisu imenu pridodao i mjesnu oznaku (*Iadertinus*) javlja sredinom 12. stoljeća.³ U tom razdoblju u izvorima se spominje i drugi zadarski notar. Riječ je o Ivanu, podđakonu zadarske katedralne crkve, koji je službu notara obavljao u vremenskom rasponu od 1164. do 1172. godine (CD, 1904, 99–100).

Do novog pomaka u razvoju institucije notarijata na prostoru zadarske komune dolazi dvije godine kasnije. Naime, u Zadru se po prvi puta javlja notar koji je, sudeći prema strukturi njegovog notarskog potpisa, bio obrazovaniji od svojih prethodnika. Riječ je o Mateju, podđakonu crkve sv. Stošije, koji prvi u svom potpisu koristi pravu notarsku formulu i kod kojeg se po prvi put javlja i notarski znak.⁴ Zanimljivo je da su svi navedeni notari bili domaći ljudi koji su obavljali notarsku službu u zadarskoj komuni.

Do promjena dolazi u 13. st. kada na prostorima komune uz domaće notare počinju djelovati i notari – stranci. Čini se kako se prvi notar – stranac u zadarskoj komuni javlja krajem dvadesetih godina 13. stoljeća. Bio je to Rajnerije za kojeg se nažalost, ne zna odakle je došao (CD, 1905, 309). Rajnerije koji je službu obavljao sve do 1233. godine ujedno je bio i prvi svjetovni notar (CD, 1905, 390–391). Sredinom 13. st. u Zadru izvori bilježe prisustvo velikog broja venecijanskih svećenika koji su obavljali funkciju komunalnih notara. Bili su to Benvenut Bonacena, kanonik akolit chioggijanske crkve (1247.), Petar, koji se potpisuje kao javni notar (*publicus notarius*) (1248.), Petar, svećenik crkve sv. Apolinara (1248.–1251.), Vilim Pauper (1250.–1251.), Marko, đakon (1251.), Antun, đakon chioggijanske crkve (1252.–

3 Dokument je u *Diplomatičkom zborniku* datiran oko 1146. godine. Nije jasno zašto je dokument datiran baš tom godinom jer u njemu ne postoje nikakvi kronološki elementi koji bi upućivali da se radi o dotičnoj godini, ali je vjerojatno povezan s činjenicom osnutka hvarske biskupije (O osnutku hvarske biskupije vidi više u: Matijević Sokol, 2002, 136–137).

4 *Ego Matheus sancte Anastasie subdiaconus atque Iadrensis notarius iussu curie scripsi, roboravi et consueto signo signavi* (CD, 1904, 136–137).

Sl. 3: Inicijal s prikazom sastavljanja ugovora o stupanju na zanat ili u službu (MK, 2).

Fig. 3: Initial decorated with an illustration depicting the drawing of an agreement for taking up of a profession or an office (MK, 2).

1254.), Prodan, primicerij crkve sv. Stošije (1252.–1254.), Serv Deo Alberto, klerik svete Marije Magdalene (1256.) i Katon Raubado, kanonik akolit chioggijanske crkve (1259.). Razlog prisutnosti velikog broja venecijanskih svećenika, čini se, možemo tražiti u onodobnoj društveno-političkoj situaciji. Naime, godine 1242., potaknuti

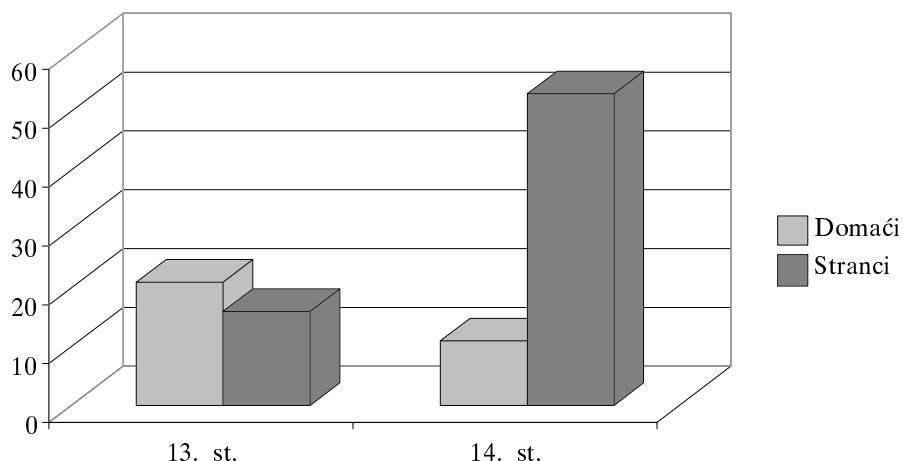
od cara Fridrika II. Hohenstaufovca, Zadrani dižu pobunu protiv mletačke vlasti. Tijekom pobune dobivaju pomoć ugarsko-hrvatskog kralja Bele IV. Unatoč prvotnim uspjesima Mlečani ipak opsjedaju grad, a Zadrani bježe na prostore ninskog područja. Dužd je tada odlučio kazniti Zadrane na način da je naredio da se mnoge plemićke obitelji iz Venecije presele u Zadar i da se imetak Zadrana podijeli među novim došljacima. Ipak, Zadrani ne odustaju te s ninskog područja napadaju nove doseljenike. Sukobi su završili 1244. kada je kralj Bela IV. zatražio primirje i odrekao se svih pretenzija na Zadar. Zadrani su stoga bili prisiljeni zatražiti oprost od Mlečana te 1247. sklapaju novi mirovni ugovor koji se u brojnim točkama podudara s onim sklopljenim 1205. (Šišić, 1900, 260–274). Prema jednoj točki ugovora Zadrani su biskupa ubuduće morali birati s prostora Venecije. Ovdje, čini se, leži ključ velike prisutnosti venetskih notara na zadarskom području. Novi je biskup sa sobom iz Venecije najvjerojatnije doveo čitav niz činovnika, a među njima i notara.

Ipak, unatoč ograničavanju političke slobode, nakon uspostave mira s Venecijom u drugoj polovini 13. st. dolazi do ekonomskog prosperiteta komune. Godine 1271. na prostoru zadarske komune javlja se i prvi strani profesionalni notar koji je službu obavljao po papinskoj ovlasti (*sacrii palatii notarius*). Bio je to Lodevizije za kojeg nažalost, ne znamo od kuda je došao (SZB, 1959, 113). Šest godina kasnije u zadarskoj komuni službu notara obavlja Henrik (*Henricus imperiali auctoritate notarius*), koji je za razliku od Lodevizija bio prvi notar carskom ovlašću (CDS, 2002, 75–77).

Zanimljivo je da se u periodu druge polovine 13. st. javlja i prvi domaći notar koji je službu vršio carskom ovlašću. Riječ je o Ivanu Qualisu koji je prema sačuvanim izvorima u Zadru kao notar djelovao od 1292. do 1315. godine (CD, 1909, 79–80; CD, 1910, 410–414). Ipak, usprkos pojavi prvih domaćih profesionalnih notara možemo konstatirati da, kako se bližio kraj 13. stoljeća, broj domaćih notara bio je u sve većem opadanju, da bi tijekom 14. st. on postao neznatan.

Početak 14. stoljeća označava period u kojem se u zadarskoj komuni, a i u ostalim dijelovima Dalmacije javila potreba za notarima koji su imali visoku pravnu nadobrazbu. Stoga je u 14. stoljeću na prostor Dalmacije pa tako i Zadru došlo do nadiiranja notara stranaca, većinom s talijanskog područja, koji su samom svojom pojavom uzrokovali isključenje pripadnika domaćeg klera iz javnog notarijata. Tako su u zadarskoj komuni od tridesetih godina 14. stoljeća pa sve do početka 15. stoljeća od ukupnog broja od šezdeset četiri notara u Zadru djelovala samo petorica domaćih nasuprot pedeset i tri strana notara. Bili su to Mihovil de Cigalis, Stjepan Petra Slikara, Franjo pok. Stjepana, Albert pok. Franje de Saladinis i Jordan pok. Filipa de Nosdrogna.

Većina tih novih notara su pri samom dolasku u Zadar nosili titulu *imperiali auctoritate notarius* tj. notar carskom ovlašću, što je značilo da su bili već obrazovani i da su modernim rječnikom, imali "službenu dozvolu" za obavljanje posla.

Grafikon 1: Brojčani omjer domaćih i stranih notara u zadarskoj komuni tijekom 13. i 14. stoljeća.

Graph 1: Ratio between notaries of local and foreign origin in the Zadar commune during the 13th and 14th centuries.

Pojedini strani notari koji su djelovali u 14. st. u službi su se zadržavali kraće vrijeme, dok su neki od njih kao zadarski notari djelovali duži niz godina. Tako su "prolazni" notari zadarske komune u prvoj polovini 14. st. bili Regal pokojnog Lionizija Richardo iz Chioggije (1326.), Gerard iz Padove, Matej pokojnog Šimuna iz Perugije (1341.), Antun Gramidok, sin pokojnog Paganija de Çouensis iz Cremone (1344.–1348.) i Andrija iz Sienne (1347.–1348.), dok su se duži niz godina u službi zadarske komune kao notari zadržali Marin Šimunov de Saracho (1316.–1337.), Aleksandar, sin pokojnog Ugolina de Stella (1326.–1347.) i Jakov pokojnog Bonacursija iz Forlija (1337.–1369.). Zanimljivo je da se u periodu prve polovine 14. st. javljaju i notari s prostora drugih dalmatinskih komuna koji službu gradskih notara dolaze vršiti u gradu Zadru. Radi se naime o dvojici notara, Dujmu i kanoniku Iliji, koji iz Splita dolaze u zadarsku komunu vršiti službu notara.

Period prve polovine 14. st. označavao je zlatno doba u razvoju zadarske komune, a ujedno i institucije notarijata. Notari koji su djelovali u navedenom periodu u komuni su se zadržavali duži niz godina, a broj njihovog istodobnog vršenja službe je varirao od 5 do čak 9 notara u pojedinom desetljeću. Ipak, do znatno velike promjene u odnosu broja notara koji su djelovali u zadarskoj komuni dolazi u drugoj polovini 14. st. što je uzrokovala onodobna društveno-politička situacijau samoj komuni. Naime, 1345. Zadrani dižu pobunu protiv mletačke vlasti. Nakon kapitulacije potpisane u prosincu 1346. u Zadru zamire svaki život. Ratnim razaranjima, bijegu građana i općoj gladi

pridružila se u ožujku 1348. epidemija kuge koja je strahovito opustošila grad. Kao rezultat svega dolazi do potpune stagnacije poslovnog života, pa u skladu s tim i do slabljenja institucije notarijata. Stoga je period od 1349. do 1359. godine karakterizirao postojanje velikog broja notara, koji su se u službi zadržavali vrlo kratko, svega dvije ili tri godine, za razliku od perioda prve polovine 14. stoljeća kada su notari službu vršili duži niz godina. Stanje broja notara počinje se stabilizirati nakon uspostave vlasti ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika I. Anžuvina kada je u Zadru zabilježen njihov porast da bi se šezdesetih godina njihov broj polako vratio na stanje kakvo je bilo do izbivanja pobune. Naime, tijekom šezdesetih godina u Zadru je postojalo osam notarskih ureda, a pojedinci su u ovom periodu službu vršili čak i do tridesetak godina. Bili su to primjerice, Petar zvan Perencan pokojnog gospodina Ačona de Lemietis iz Padove (1361.–1391.), Bartolomej pokojnog Paganina iz Bologne (1364.–1392.), Petar pokojnog Bartolomeja de Annobonis iz Sarzane (1375.–1416.) itd.

Pojedini notari – stranci prije dolaska u Zadar notarsku praksu vršili su u nekim drugim dalmatinskim komunama što bi govorilo o njihovoj mobilnosti na istočno-jadranskom prostoru. Tako je, primjerice, Egidije, sin Šimuna iz Ripatransonea, prije dolaska u Zadar vršio dužnost ninskog kancelara. Prema sačuvanim dokumentima Egidije se kao ninski kancelar spominje od 1339.–1347. godine (CD, 1912, 485–486; Praga, 1936a, 104–105). U dokumentu iz 1359. godine spominje se kao zadarski notar (Stipišić, 2000, 164), da bi dvije godine kasnije tj. 1361. u izvorima ponovno bio naveden kao ninski kancelar (CD, 1915, 110–111). Na toj je dužnosti, po svemu sudeći, ostao sve do travnja 1365. kad se kao takav u dokumentima posljednji put spominje (CD, 1915, 433–434), a u lipnju 1365. ponovno je dokumente sastavljao kao zadarski notar (Leljak, 2006, 272). Vršenje dužnosti zadarskog notara nije bilo dužeg vijeka jer se Egidije u izvorima 1366. ponovno spominje kao ninski kancelar (Praga, 1936a, 111–112). Notar Petar iz Sarzane je također prije dolaska u Zadar u izvorima najprije zabilježen kao splitski notar 1361. godine (CD, 1915, 157–158). Od 1364.–1367. spominje se kao hvarski kancelar (CD, 1915, 345–347; CD, 1916, 72–73), da bi od 1369. do 1374. ponovno obavljao dužnost notara u Splitu (Praga, 1927, 128). Godinu dana kasnije započeo je notarsku karijeru u Zadru u kojem ostaje sve do 1416. godine (CD, 1934, 139–141). Izvori bilježe kako je notar Vanes Dominika iz Ferma notarsku praksu najprije počeo vršiti u trogirskoj komuni i to u periodu od 1366.–1381. godine (CD, 1915, 572–573; CD, 1976, 200). No, postavlja se pitanje je li notar Vanes cijeli taj period obavljao službu trogirskog kancelara budući da se kao takav u izvorima prvi put spominje 1366., pa onda tek 1376. godine (CD, 1976, 22–23). To nije moguće sa sigurnošću utvrditi zbog pomanjkanja izvora, ali je jednako moguće da je Vanes cijelo vrijeme djelovao u Trogiru kao komunalni notar, a moguće je i da je nakon Trogira notarsku djelatnost obavljao i u nekoj drugoj dalmatinskoj komuni. No, ono što je sigurno je da je Vanes nakon prestanka rada u Trogiru devedesetih godina 14. stoljeća vršio službu zadarskog notara.

Za razliku od gore spomenutih notara koji su notarski zanat prije dolaska u Zadar vršili u nekoj drugoj istočnojadranskoj komuni izvori bilježe i obrnute slučajeve. Pojedini su notari nakon odlaska iz zadarske komune karijeru notara nastavljali u nekoj drugoj istočnojadranskoj komuni. Tako je Franjo Manfreda de Surdis iz Piacenze nakon prestanka vršenja dužnosti zadarskog notara karijeru nastavio u gradu Splitu. Prema dostupnim izvorima Franjo je kao splitski notar djelovao od 1356.–1358. (Praga, 1927, 128), a 1359. bio je dubrovački kancelar (Praga, 1927, 128). Iako se Franjo nije zadržao duže vrijeme kao notar u zadarskoj komuni, zanimljivo je da su se neki članovi obitelji de Surdis u drugoj polovini 14. st. uselili u Zadar i tamo kroz duži niz godina obnašali vrlo visoke funkcije u gradskoj upravi (SZB, 1977, VI). Notar Ivan de Bruno, građanin Trsta, kao zadarski notar djeluje 1371. godine (CD, 1916, 380–381), a 1376. godine izvori ga bilježe kao pašskog kancelara (CD, 1934, 195–199). Također, notar Ivan, sin Bartola Tomazijeva iz Imole nakon prestanka rada u zadarskoj komuni vršio je službu rapskog notara. Kao takav u izvorima se prvi put spominje 1364. (CD, 1916, 118), a zatim od 1371. do 1374. godine (CD, 1916, 313, 437).

PORIJEKLO STRANIH NOTARA

Zanimljivo pitanje koje je potrebno analizirati je pitanje podrijetla, tj. s kojih su prostora notari – stranci dolazili u zadarsku komunu obavljati službu. Uvid u te podatke daje nam sam notarev potpis budući da gotovo svi notari zadarske komune nisu propuštali to da u svom potpisu uz ime navedu i područje iz kojeg dolaze. Kao što smo vidjeli iz Grafikona 1 najveći broj notara koji je djelovao u 13. st. na prostoru zadarske komune bio je domaćeg porijekla, za razliku od perioda 14. st. kada službu obavljaju strani profesionalni notari. Izvori pokazuju kako je najveći broj notara koji je djelovao u zadarskoj komuni tijekom 13. i 14. st. dolazio iz grada Padove, njih čak jedanaestorica. Bili su to Antun, Gerard, Isnard pokojnog Romanata de Romanato, Bartolomej Andrijin, Vid gospodina Benedikta, Konrad pokojnog Rangerija i njegov sin Rangerije, Petar zvan Perencan pokojnog gospodina Ačona de Lemicetis, Bartolomej Mateja Ivanovog, Baudin pokojnog Andela de Baudino de Brazzis i Gvasparin pokojnog Jakobina. Veliki broj notara dolazio je i iz šireg područja mletačke lagune, to jest iz same Venecije, zatim Chioggije i Mestra, odakle je dolazio velik broj notara koji su djelovali sredinom 13. st. (Benvenut Bonacena, chioggijanski kanonik akolit, Petar Skandolarije, svećenik crkve sv. Apolinara, Antun, đakon chioggijanske crkve, Katon Raubado, kanonik akolit chioggijanske crkve, Siksto Sambacije, svećenik crkve sv. Marcijala), a u 14. st. djeluju samo tri notara s ovih prostora (Regal pokojnog Lionizija Ricardo iz Chioggije, Franjo Šimunov iz Mestra i Ivan Vidov iz Mletaka). Sljedeća pokrajina po zastupljenosti notara u zadarskoj komuni bila je pokrajina Marke, kojoj pripadaju gradovi Fermo i Cinguli.

Iz Ferma dolaze notari Klerik Bruneta Franjinog, Vanes pokojnog Bernarda, Antun gospodina Andela, Vanes Antuna pokojnog Rika i Vanes Dominika Ivanovog, a iz grada Cingulija samo jedan notar, Peron ser Tavitola Perucijeva. Nekolicina notara dolazila je iz talijanske pokrajine Lombardije to jest iz gradova Cremona, Cantù i Asule. Iz Cremona su dolazila dvojica notara (Antun Gramidok, sin pokojnog Pagana de Çouenis i Dominik de Zouenoltis pokojnog gospodina Tomazija), jedan iz grada Cantù (Andrija pokojnog Petra), a također jedan notar bio je podrijetlom iz Asule (Rajmund, sin Komina de Modiis). Šestorica notara dolazila su iz pokrajine Emilije, to jest iz gradova Piacenze, Parme, Reggija i Bologne. Bili su to Ivan de Polis, Damjan pokojnog Andrije Zandequilis i Giliol de Burgarelis iz Parme, zatim Lovro pokojnog gospodina Gerardina de Alessandrini iz Reggija, a iz Piacenze je dolazio Franjo Manfreda de Surdis. Ono što je posebice zanimljivo jest činjenica kako je iz Bologne, grada u kojem je obrazovanje stekao najveći broj notara dolazio samo jedan notar (Bartolomej, sin Paganina).⁵ Nekoliko notara dolazilo je s prostora pokrajine Furlanije. Tako je Artikucije pokojnog Dominika koji je u zadarskoj komuni kao notar djelovao duži niz godina dolazio iz gradića Rivignana, a dvojica notara bila su iz Čedad (Ivan Fulkerije, sin Ambroza de Spegnimbergo i Silvan Franje). Iz pokrajine Romagne točnije iz grada Forlija, dolazio je jedan notar (Jakob Bonakursijev) te jedan iz Imole (Ivan pokojnog Bartola Tomazija). Također, kao i iz Romagne, po dvojica notara dolazila su iz Umbrije i Toskane. Iz gradova Asiza i Perugije dolazili su Jakob pokojnog magistra Franje i Matej pokojnog Šimuna. Iz pokrajine Toskane

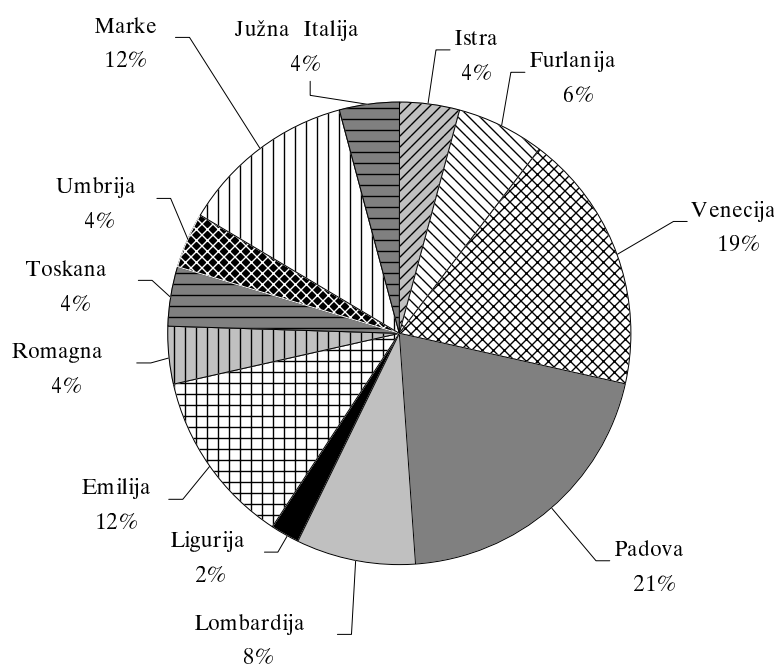
Sl. 4: Notarski znak prvog zadarskog svjetovnog notara Rajnerija iz 1233. godine (AHAZU, 1).

Fig. 4: The notary sign of Rainieri, the first international notary from Zadar, dating from 1233 (AHAZU, 1).

⁵ Bartolomejev otac Paganin ovdje nije uzet u razmatranje budući da je on vršio službu zadarskog kancelara, a ne gradskog notara.

točnije iz gradova Sienne i Prata dolazili su notari Andrija iz Sienne i Gvecel pokojnog Aleksandra iz Prata. Dvojica notara po podrijetlu bila su iz Istre tj. iz gradova Trsta (Ivan de Bruno) i Kopra (Beltram de Tarsia). S prostora južne Italije također su dolazila samo dvojica notara. Riječ je o Rogeriju de Gibertu iz Apulije i Egidiju pokojnog Šimuna iz grada Ripatransonea.

Prema navedenim podacima možemo zaključiti kako je naveći broj notara koji je djelovao u zadarskoj komuni dolazio s prostora današnjih talijanskih pokrajina Veneta, Marki, Emilije, Lombardije što je sasvim razumljivo budući da su se navedene pokrajine nalazile bliže s obzirom na sistem priobalne plovidbe koji je tada bio prevladavajući pa je dakako, komunikacija između tih područja bila lakše ostvariva nego s područjem južne Italije s čijih prostora je zabilježeno djelovanje samo dvojice notara. Osim toga, veliki utjecaj u razvoju notarijata u zadarskoj komuni imala je Venecija.

Grafikon 2: Distribucija notara prema regionalnom porijeklu.

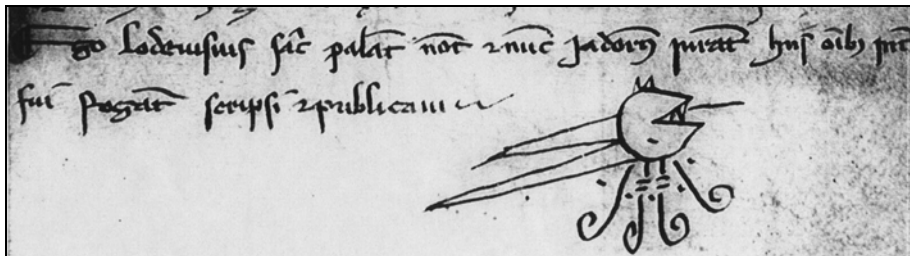
Graph 2: Distribution of notaries according to regional origin.

INTEGRIRANOST STRANIH NOTARA U ZADARSKOJ KOMUNI

Jedno od pitanja koje se također nameće u razmatranju ove problematike jest pitanje integriranosti talijanskih notara u život zadarske komune. Usprkos činjenici što su sve dalmatinske komune, pa tako i zadarska bile mali zatvoreni svjetovi, možemo konstatirati da su talijanski notari, kao i domaći, bili vrlo dobro prihvaćeni u novim sredinama što je vidljivo iz činjenice da neke obitelji možemo kontinuirano pratiti u zadarskoj komuni kroz nekoliko generacija. Primjerice, taj slučaj je vidljiv kod obitelji de Castelano iz Bologne.

Prisustvo obitelji de Castelano u zadarskoj komuni možemo pratiti kroz tri generacije. Prvi poznati član obitelji de Castelano u zadarskoj komuni je bio Paganin pokojnog gospodina Bartolomeja koji je u gradu obnašao dužnost zadarskog kancelara.⁶ Poznato je da je imao dvoje djece: kći Ivanu i sina Bartolomeja, koje je u zadarskoj komuni vršio dužnost gradskog notara. Bartolomej je, sa svoje strane, također bio nastanjen u Zadru te je iz oporuke njegova oca Paganina vidljivo kako je imao kći Fumicu kojoj djed Paganin oporučuje trideset zlatnih dukata, priličnu količinu srebra i svu odjeću svoje majke. Tu je donaciju Fumica imala primiti u trenutku svoje udaje ili ulaska u neku od ženskih redovničkih zajednica (Grbavac, 2006b, 172). No ona je očito umrla prije svog oca Bartolomeja budući da se u njegovoj oporuci uopće ne spominje.

Integriranost obitelji de Castelano u zadarskoj komuni najbolje pokazuju sačuvane oporuke članova ove obitelji. Tako iz Paganinove oporuke, koju sastavlja 1366. godine, vidimo kako za izvršitelje oporuke postavlja članove istaknutih zadarskih plemićkih obitelji, Jurja de Soppe i Jakova Zadulina, što svjedoči o dobrim vezama i njegovu prijateljstvu sa zadarskim plemstvom (DAZ, 4).

Sl. 5: Notarski znak najstarijeg zadarskog profesionalnog notara koji je službu obavljao po papinskoj ovlasti Lodevizija iz 1271. godine (DAZ, 1).

Fig. 5: The notary sign of Lodevizij, the first Zadar professional notary who performed his services upon papal authorisation, dating from 1271 (DAZ, 1).

⁶ Nažalost, nisam uspjela utvrditi kojih je godina točno obnašao tu dužnost.

Oporuka također pokazuje kako je Paganin slijedio onodobne trendove pobožnosti lokalnog stanovništva pa je poput većine zadarskih plemića toga doba najveći dio pobožnih legata ostavio prosjačkim redovima. Tako primjerice, samostanu sv. Franje u Zadru ostavlja *ad causas pias* određenu svotu novaca, a po jedan dukat ostavlja svakom od braće franjevac koji će doći na njegov sprovod. Istu svotu novca ostavlja i dominikanskom samostanu sv. Platona uz čiju crkvu se želi i pokopati (Grbavac, 2006b, 174). Zanimljivo je kako oporučni legat u vrijednosti od jednog dukata ostavlja članovima bičevalačke bratovštine sv. Silvestra, koja je u to doba bila vrlo popularna među zadarskim stanovništvom (Grbavac, 2006b, 176).

Paganin se u zadarskoj komuni nastanio sa čitavom svojom obitelji što potvrđuje činjenica kako je njegov sin Bartolomej dugi niz godina obnašao funkciju gradskog notara. Čini se kako je Paganin stekavši ugled i povjerenje imućnijeg sloja građanstva i zadarskog plemstva omogućio svojoj djeci da se ožene pripadnicima uglednih domaćih zadarskih obitelji. Tako iz oporuke Paganinova sina Bartolomeja koju sastavlja 1400. godine možemo pretpostaviti kako je Bartolomejeva supruga bila domaćeg porijekla. Naime, Bartolomej je najveći dio svoje pokretne i nepokretne imovine ostavio svojoj punici Magdalení. Izabравši je za izvršiteljicu svoje oporuke, Magdalena ostavlja svoju kuću u Zadru smještenu u župi sv. Stjepana, dok njezinoj kćerki Mariji, svojoj šogorici ostavlja vinograd od pet gonjaja smješten u zadarskom distriktu (Grbavac, 2006b, 172).⁷ Magdalena je najvjerojatnije bila Zadranka budući da se sva imovina koju joj Bartolomej oporučno ostavlja nalazila u Zadru i njegovom distriktu.

Čini se kako je Paganin bio u dobrim odnosima za zadarskom plemićkom obitelji Zlorad budući da svoju kći Ivanu udaje za jednog člana te obitelji. Naime, iz Ivanine oporuke koju sastavlja 1394. vidimo kako je bila u braku s Franjom Damjana Zlorada. Ivana je održavala dobre veze i s uglednom plemićkom obitelji Zadulin budući da jednu članicu te obitelji izabire za izvršiteljicu svoje oporuke (DAZ, 5).

Zanimljiva je činjenica kako Paganin kao i njegov sin Bartolomej usprkos dobroj integriranosti u onodobno zadarsko društvo, nisu stekli civitet budući da je Bartolomej u svojoj oporuci naveden samo kao stanovnik (*habitor*) Zadra.

No, iz svega navedenog očito je kako se čitava obitelj de Castelano dobro ukorporirala u zadarsko društvo održavajući prisne veze s istaknutim članovima zadarskog gradskog patricijata.

Integriranost talijanskih notara u život zadarske komune očita je i kroz njihovo prisustvo kao svjedoka, izvršitelja oporuka i zastupnika raznih pravnih poslova u zadarskom društvu. Tako je sam Bartolomej Paganinov 1376. godine postavljen za prokuratora od zlatara Ivana, sina magistra Gerarda, da ga zastupa u svim sporovima koje će potonji imati pred zadarskom kurijom (Grbavac, 2006b, 166). Nekoliko go-

⁷ U navedenom radu omaškom je za Magdalenu napisano da je bila Bartolomejeva sestra.

dina kasnije Bartolomej se spominje i kao izvršitelj oporuke Lovre pokojnog Franje iz Vicenze. Kao takav daje gospođi Dražici, supruzi Grubine, sina rečenog Lovre tuniku od finije tkanine koju joj je Lovro oporučno ostavio (Grbavac, 2006b, 167). Iako Bartolomej nije zabilježen kao svjedok u dokumentima činjenicu da se talijanski notari kao ugledni članovi komunalne zajednice spominju i kao svjedoci u onodobnim zadarskim dokumentima potvrđuje slučaj notara Bartolomeja, sina Ivana iz Padove. Naime, on je 1372. godine naveden kao svjedok u dokumentu u kojem Stanoj pokojnog Radoja iz Jelšana prodaje braći Simulu i Mateju, sinovima Dianizija, jedan gonjaj vinovih loza koje je posjedovao u spomenutom mjestu Jelšane (Grbavac, 2006b, 166–167).

Uklopljenost talijanskih notara u istočnojadranska komunalna društva možda je ponajbolje očita kroz njihovu političku aktivnost u pojedinim dalmatinskim komunama. Poznato je kako su dvojica zadarskih notara – stranaca obnašali vrlo značajne funkcije izvan prostora zadarske komune tj. funkciju kneževog vikara. Bio je to Beltram de Tarsia iz Kopra koji je nakon prestanka vršenja dužnosti zadarskog notara 1367., kada se posljednji put kao takav spominje (Stipišić, 2006, 144), 1369. godine obavljao dužnost vikara splitskog kneza, genoveškog i zadarskog plemića Rafaela de Sorbe (DAZ, 2). Da je dužnost vikara Beltram savjesno obavljao pokazuje sačuvani dokument iz travnja 1369. godine u kojem se Beltram, zajedno sa splitskim sucima i vijećnicima te Kolom Bucijevim Donusdei iz Ortone, dogovara u vezi sa 1181 starom žita, koje je Kola dovezao u Split (DAZ, 3). S druge strane, njegov je kolega Petar iz Sarzane 1372. obnašao dužnost vikara splitskog kneza Giberta Cornuta (A., 1888, 63).

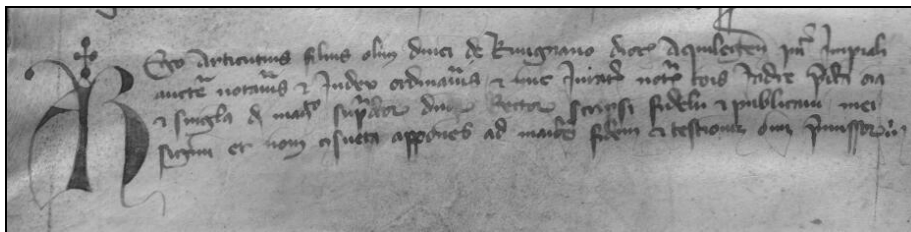

Sl. 6: Notarski znak zadarskog bilježnika Mihovila de Cigalisa iz 1330. godine (DAZ, 7).

Fig. 6: The notary sign of the Zadar clerk Mihovil de Cigalis, dating from 1330 (DAZ, 7).

Usprkos činjenici što muški članovi obitelji *de Castelano* nisu postali zadarski građani (*cives*), izvori pokazuju da su neki talijanski notari ipak stekli civitet. Tako je primjerice, notar Mihovil Leonardov, koji je službu gradskog notara obavljao u prvoj polovini 14. st., stekao status zadarskog građanina. U dokumentu sastavljenom 1346. godine u kojem njegova supruga Nikoleta uzajmljuje od Marije, udovice Jakova de Bogde 7 dukata Mihovil je naveden kao građanin Zadra (CD, 1913, 332–333). To je značilo da se Mihovil dolaskom u Zadar tamo trajno nastanio i kao istaknuti član komunalne zajednice stekao civitet. Zanimljivo je kako su Mihovilovi sinovi Blaž i Nikola također živjeli u Zadru i poput oca obnašali dužnost gradskih notara.

Kad govorimo o integriranosti talijanskih notara u onodobno zadarsko društvo zanimljivo je da usprkos činjenici što su talijanski notari bili visokoškolorani i u intelektualnom položaju visoko pozicionirani, izgleda da se u zadarskoj komuni nisu ženili pripadnicama plemićkog sloja za razliku od domaćih notara koji su i sami bili članovi plemićkih obitelji. Tako je primjerice notar Gerard iz Padove, bio oženjen s Ljubom, kćerkom težaka Radina. Zanimljivo je da je ona u oporuci koju sastavlja definirana kao građanka i stanovnica (*civis et habitatrix*). Iako je bila kći težaka domaćeg podrijetla, činjenica da je bila udana za notara-stranca, koji se očito trajno naselio u zadarskoj komuni i stekao civitet, omogućila joj je jak društveni proboj (Grbavac, 2006b, 169). Razlog zašto se nisu ženili pripadnicama plemićkog staleža mogu biti višestruki. Prva pretpostavka je da se nisu željeli potpuno integrirati u društveni sustav, jer im to zbog njihovog ugleda i imovinskog stanja nije bilo potrebno; zatim, moguće je da samom činjenicom što su bili stranci, za zadarske plemićke obitelji nisu bili interesantni za stvaranje političkih, gospodarskih i društvenih veza unutar komunalne zajednice te one nisu željele udavati svoje kćerke za njih. Svakako je utjecala i činjenica što su to bili ljudi koji su često mijenjali mjesto svog boravka.

Sl. 7: Notarski znak zadarskog bilježnika Artikucija pok. Dominika iz Rivignana iz 1389. godine (AHAZU, 3).

Fig. 7: The notary sign of the Zadar clerk Articutius, son of Dominicus de Rivignano, dating from 1389 (AHAZU, 3).

SUDJELOVANJE STRANIH NOTARA U ZADARSKOJ SVAKODNEVICI

Posljednje pitanje na koje ovdje želim skrenuti pažnju u razmatranju navedene problematike je pitanje njihove karijere i sudjelovanja u društvenom i svakodnevnom životu zadarske komune. Zanimljiv slučaj za usporedbu domaćeg i stranog notara pruža primjer dvojice notara, Mihovila de Cigalis i Artikucija, pokojnog Dominika iz Rivignana. Mihovil de Cigalis je bio pripadnik plemićke obitelji u Zadru koja se javlja na početku 13. stoljeća. Članovi njegove obitelji obnašali su istaknute političke i crkvene funkcije u zadarskoj komuni. Mihovil je službu zadarskog notara počeo obavljati 1316. godine kada dokumente sastavlja samo kao zakleti općinski notar (CD, 1910, 423). No, pritjecanje velikog broja talijanskih notara koji su nosili naslove notara carskom ovlašću utjecalo je na Mihovila da on u periodu od 1316. do 1325. napusti Zadar te odlazi na studij u Italiju, najvjerojatnije u Bolognu. U Zadar se ponovno vraća 1325. te se na dokumentima potpisuje kao *imperiali auctoritate notarius* (DAZ, 6). Mihovil je bio aktivan u gospodarskom životu komune te ga stoga u dokumentima susrećemo u ulozi kupca i prodavatelja raznih nekretnina. Tako primjerice 1329. izvori bilježe kako od Jurja, zvanog Hrvatina, sina pokojnog Vuka iz Nina, kupuje jedan gonjaj vinograda koji se nalazio u ninskom distriktu po cijeni od 8 libara malih (Grbavac, 2006b, 162–163). Također je vidljiv i Mihovilov politički angažman. Naime, on je bio povezan s hrvatskim velikašem Budislavom Ugrinićem od roda Šubića od kojeg je 1333. primio stoku koju su Budislavovi ljudi oteli Ninjanima (Ljubić, 1868, 408). Iz Mihovilovog privatnog života poznato je da je bio u braku sa Slavom, kćerkom izvjesnog Vida s kojom je imao troje djece, jednog sina – Damjana (CD, 1912, 649–550) i dvije kćerke, Anastaziju i Luciju, koje su sudeći prema zapisima notara Franje Manfreda de Surdis iz Piacenze i Andrije pokojnog Petra iz Cantùa iz vremenskog razdoblja od 1350. do 1355. bile gospodarski vrlo aktivne u životu zadarske komune.

S druge strane, notar Artikucije, sin Dominika iz Rivignana prije nego što je počeo obavljati službu gradskog notara u Zadru u izvorima je zabilježen kao pisar u kancelariji akvilejskog patrijarha. Službu zadarskog notara započeo je vršiti 1384. godine i to za razliku od Mihovila odmah kao *imperiali auctoritate notarius* (CD, 1976, 459–461). U Zadru se Artikucije zadržao duži niz godina te je službu obavljao sve do prvog desetljeća 15. stoljeća. Artikucije se dobro uklopio u zadarsku sredinu te je osim na profesionalnom planu bio aktivan i u gospodarskom životu komune kupujući i prodavajući nekretnine smještene na raznim lokalitetima zadarskog područja. Tako izvori iz 1388. godine bilježe kako od Vladislava pokojnog Tolše iz roda Lasničića kupuje 20 gonjaja zemlje s dvorištem na kojem se nalazila kuća u kojoj je stanovao neki kmet sa svom obrađenom i neobrađenom zemljom, vinogradima, šumama, gajevima, dolinama, voćnjacima i drugim pripadnostima. Zemlja se nalazila u mjestu Ušćipak (*Ustipach*), a za nju Artikucije plaća Vladislavu 160 libara. Radi se

o poprilično velikoj svoti što bi upućivalo na vrlo dobar materijalni status notara Artikucija. Godinu dana kasnije Artikucije kupuje od gospođe Mandice, udovice pokojnog mornara Luke Zlatovića iz Zadra i Krševana, vikara dominikanskog samostana sv. Platona, vinograd koji se nalazio u zadarskom distriktu u mjestu zvanom *Groscouo Selce*. Budući da se vinograd nalazio na zemlji koja je pripadala samostanu sv. Platona, Artikucije obećaje da će svake godine spomenutom samostanu davati jednu četvrtinu svih plodova sa spomenute zemlje (Grbavac, 2006b, 162).

Samom činjenicom što je imao završene pravne studije Artikucije se često pojavljuje u dokumentima kao zastupnik u raznim sudskim sporovima. Tako ga 1403. godine svećenik Andrija pokojnog Nikole iz Dubrovnika, rektor crkve sv. Marije u Bužanima u Krbavskoj biskupiji, postavlja kao svoga zakonitog zastupnika u svim sporovima koje će imati pred svjetovnim ili crkvenim sudom. Iste godine Bartol iz Milana i Petar Potanario iz Firence, zatim brat Juraj, lektor reda braće propovjednika grada Šibenika, uz dozvolu Ivana iz Drača, provincijala Dalmacije, postavljaju Artikucija za prokuratora u sporu koji su imali s Ivanom iz Milana iz reda Ivanovaca, vikarom Ivana de Mantea, papinskog nuncija i kolektora te u svim ostalim sporovima koje će ubuduće imati pred svjetovnim ili crkvenim sudom (Grbavac, 2006b, 166).

Iz Artikucijeva privatnog života poznato je da je bio u braku s izvjesnom Filipom s kojom je imao sina Pavla. Artikucije je 1410. godine sastavio oporuku zbog starosti i bolesti. Obzirom na raspodjelu legata Artikucijeva oporuka u potpunosti se uklapa u standardni obrazac kasnosrednjovjekovnih oporuka zadarskih građana. Tako ona odražava tipičnu dvosmjernu strategiju u izboru primatelja oporučnih darivanja. S jedne strane, Artikucije je veliku pažnju posvetio raspodjeli legata članovima svoje obitelji, dok s druge strane znatan dio svojih legata donira u pobožne svrhe odnosno *ad pias causas* i *pro anima sua*. Tako Artikucije ostavlja određenu količinu novca tražeći da se za spas njegove duše mole mise sv. Grgura, a povrh toga želi da se mole mise za istu nakanu u crkvi sv. Platona u Zadru (Grbavac, 2006b, 174). Većinu svojih pokretnih i nepokretnih dobara smještenih na raznim lokalitetima oporučuje svom univerzalnom nasljedniku, tj. sinu Pavlu. U slučaju da Pavao nema muških ili ženskih nasljednika, tada Artikucije određuje univerzalnim nasljednikom svih svojih pokretnih i nepokretnih dobara svoju suprugu Filipu.

Ono što je posebno zanimljivo iz oporuke jest činjenica da, poput većine stranaca, koji su sastavljali svoje oporuke u Zadru, ostavlja donacije religioznim ustanovama i pojedincima u gradu u kojem je rođen. Tako Artikucije oporučuje crkvi sv. Marije u Rivignanu svoje knjige, a značajan legat ostavlja i petorici dječaka iz Rivignana za njihovo školovanje (Grbavac, 2006b, 173).

Sudeći prema oporuci, čini se da unatoč dugogodišnjem vršenju službe nije stekao građanstvo, jer je zabilježen samo kao stanovnik Zadra (*habitor Iadre*), pa je pretpostavka da ga vjerojatno nikada nije niti zatražio.

ZAKLJUČAK

Postojeći izvori koje smo ovdje prikazali ukazuju na činjenicu da su istočno-jadranske komune, prije svega Zadar kao metropola Dalmacije, bile otprilike na istom stupnju gospodarskog i društvenog razvitka kao i talijanske komune. Sličnost u strukturi u privatno pravnim odnosima i drugim aspektima svakodnevnog života bili su čimbenici koji su poticali notare iz talijanskih komuna da stupaju u službu istočnojadranskih gradova. Dokumenti proučavanog razdoblja jasno pokazuju da su se talijanski notari vrlo dobro integrirali u istočnojadranska komunalna društva i kako je dio njih težio trajnom naseljavanju i stjecanju punopravnog građanstva u komunama. Poput ostalih stanovnika i građana živo su se uključivali u razne trgovačke i gospodarske djelatnosti. Budući da su uživali veliki društveni ugled, samom činjenicom što su obnašali važnu gradsku službu, mnogi zadarski građani i stanovnici biraju ih kao svoje zastupnike u raznim poslovima. Osim toga, zabilježeno je i njihovo veliko sudjelovanje kao svjedoka u dokumentima raznih Zadrana, što bi govorilo da su s nekima uspostavili trajna prijateljstva jer u nekolicini slučajeva svjedoče u njihovim kućama. Pojedini su notari u zadarskoj komuni pronašli svoje trajno utočište i stekli status zadarskih građana. Nema sumnje da su njihovi dolasci na istočnu obalu Jadrana bili potaknuti intelektualnim dodirima sa studentima prava iz Dalmacije na sveučilištima u Italiji posebice u Bologni i Padovi.

NOTARIES AS MEDIATORS BETWEEN ITALY AND DALMATIA – STUDIES, SERVICE, MIGRATIONS BETWEEN THE TWO COASTS OF THE ADRIATIC

Branka GRBAVAC

Croatian Academy of Sciences and Arts, Institute of Historical Sciences,
HR-10000 Zagreb, Strossmayerov trg 2
e-mail: bgrbavac@hazu.hr

SUMMARY

Although the beginnings of the notary services in the commune of Zadar can be observed as early as the 10th century, when the first private legal documents started being drawn, the second half of the 12th century and the turn of the 13th century saw the emergence of public notary services in Zadar and throughout Dalmatia under the influence of Italian notary schools. Until the thirties of the 13th century, the notary service in Zadar remained in the hands of local notaries, mostly priests, who hardly ever forgot to state their religious positions next to their signatures. The first international notary in the territory of Zadar appeared in 1229. This was Rainieri,

who was at the same time the first foreign notary in the Zadar commune. In the second half of the 13th century, the first foreign professional notaries performing their services upon imperial or papal authorisation started to work in the commune of Zadar. The beginning of the 14th century was marked by the laicisation of the notary profession. Therefore many domestic and foreign notaries decided to undertake advanced studies at the law school in Bologna. Thus, at the very beginning of the 14th century, the Zadar commune recorded a large number of foreign notaries, originating mainly in the Italian territories. Most of them already possessed the title *imperiali auctoritate notarius* when they came to Zadar, which meant that they had already received an education as well as an official licence for performing their services. Some foreign notaries, however, performed their duties only as *iuratus notarius* (sworn notaries) at the time of their arrival to Zadar, but with time they succeeded in completing their studies and obtaining the title of *imperiali auctoritate notarius*. Individual foreign notaries would only hold their office in Zadar for a short period of time, while others would work there as notaries for several years. Some had performed notary services in other communes of the eastern Adriatic before coming to Zadar, though there are also cases where the reverse was true.

According to the documents preserved, the largest number of Italian notaries came from the territories of the present Veneto, Marche, Emilia, Friuli and Romagna regions, which is logical, as the navigable communication between these Italian regions and Zadar was more easily established than that with the area of southern Italy, to which territories only two of the notaries recorded in Zadar belonged.

Italian notaries integrated very well with the communal societies of the southern Adriatic, taking active part in varied commercial and economic activities just like other inhabitants and citizens of Zadar. Their high reputation persuaded many Zadarians to elect them as their representatives in various business matters, while some of the notaries even found in the commune of Zadar permanent refuge and obtained the status of Zadar citizens.

Key words: the Middle Ages, notary services, Zadar, Dalmatia, Italy, cultural history

IZVORI I LITERATURA

AHAZU, 1 – Arhiv HAZU (AHAZU), Diplomata, D-I-28.

AHAZU, 2 – AHAZU, Diplomata, D-VI-14.

AHAZU, 3 – AHAZU, Diplomata, D-VIIa-24.

DAZ, 1 – Državni arhiv u Zadru (DAZ), Spisi samostana sv. Nikole, Pergamene, nr. 54.

- DAZ, 2** – DAZ, Spisi stare splitske općine (SSO), kut. 2, sv. 7, Albertolus Bassanega (AB), fasc. 1, fol. 34'–35.
- DAZ, 3** – DAZ, SSO, kut. 2, sv. 7, AB, fasc. 1, fol. 79–79'.
- DAZ, 4** – DAZ, Spisi zadarskih bilježnika (SZB), Petrus Perençanus, b. 1, fasc. 3, fol. 29–29'.
- DAZ, 5** – DAZ, SZB, Articutus de Rivignano, b. 5, fasc. 3, fol. 94'–95.
- DAZ, 6** – DAZ, SZB, Pergamene zadarskih bilježnika (Pergamene), b. 1, nr. 7.
- DAZ, 7** – DAZ, SZB, Pergamene, b. 1, nr. 12.
- MK, 1** – Metropolitanska knjižnica (MK), MR 109. Rolandino Passageri: Summa artis notariae (1275), fol. 1.
- MK, 2** – MK, MR 109. Rolandino Passageri: Summa artis notariae (1275), fol. 51'.
- MK, 3** – MK, MR 109. Rolandino Passageri: Summa artis notariae (1275), fol. 59'
- A. (1888):** Serie dei Reggitori di Spalato. Buletino di archeologia e storia dalmata, 11. Split, 30–32, 47–48, 62–64, 76–77, 94–96, 110–112, 125–128, 141–144, 158–160, 175–176, 188–190.
- Antoljak, S. (1971):** Pomoćne povijesne nauke. Kraljevo, Proleter Bečej.
- CD (1904):** Smičiklas, T. (ur.): Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 2. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (JAZU).
- CD (1905):** Smičiklas, T. (ur.): Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 3. Zagreb, JAZU.
- CD (1909):** Smičiklas, T. (ur.): Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 7. Zagreb, JAZU.
- CD (1910):** Smičiklas, T. (ur.): Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 8. Zagreb, JAZU.
- CD (1912):** Smičiklas, T. (ur.): Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 10. Zagreb, JAZU.
- CD (1915):** Smičiklas, T., Kostrenčić, M., Laszowski, E. (ur.): Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 13. Zagreb, JAZU.
- CD (1916):** Smičiklas, T., Kostrenčić, M. (ur.): Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 14. Zagreb, JAZU.

- CD (1934):** Smičiklas, T., Kostrenčić, M. (ur.): *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, 15. Zagreb, JAZU.
- CD (1967):** Stipišić, J., Šamšalović, M. (ur.): *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, 1. Zagreb, JAZU.
- CD (1976):** Smičiklas, T., Kostrenčić, M., Stipišić, J., Šamšalović, M. (ur.): *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, 16. Zagreb, JAZU.
- CDS (2002):** Barbarić, J., Marković, J. (ur.): *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Dodaci. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Supplementa*, 2. Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnost.
- Grbavac, B. (2006a):** *Zadarski notari u 13. i 14. stoljeću. Magistarski rad.* Zagreb, Filozofski fakultet.
- Grbavac, B. (2006b):** *Svakodnevni život notara u jednoj kasnosrednjovjekovnoj dalmatinskoj komuni – primjer Zadra, Kolo. Časopis Matice hrvatske*, XVI, 4. Zagreb, 161–177.
- Grbavac, B. (2007):** *Notarska služba i komunalno zakonodavstvo – notari u statutu Raba, Zadra, Šibenika, Splita i Trogiru, Zbornik s Međunarodnog znanstvenog skupa, II. Istarski povijesni biennale Sacerdotes, iudices, notarii ...: posrednici među društvenim skupinama. Poreč, Državni arhiv u Pazinu – Sveučilište Juraj Dobrila u Puli – Pučko otvoreno učilište Poreč – Zavičajni muzej Poreštine*, 53–75.
- Leljak, R. (2006):** *Inventari fonda Veličajne općine zadarske Državnog arhiva u Zadru godine 1325.–1385. Vol. I. Zadar, Državni arhiv u Zadru.*
- Ljubić, Š. (1868):** *Listine o odnošajih između južnog Slavenstva i Mletačke Republike. Vol. I. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, 1. Zagreb, JAZU.
- Matijević Sokol, M. (2002):** *Toma Arhidakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti. Jastrebarsko, Naklada Slap.*
- Praga, G. (1927):** *Testi volgari Spalatini. Atti e memorie della Società Dalmata di Storia patria*, II. Zara, 36–131.
- Praga, G. (1936a):** *Atti e diplome di Nona. Archivio storico per la Dalmazia*, XI, 21. Roma, 19–33, 98–112, 134–146, 182–200.
- Praga, G. (1936b):** *Atti e diplome di Nona. Archivio storico per la Dalmazia*, XI, 22. Roma, 261–280, 342–350, 434–440.
- Praga, G. (1936c):** *Atti e diplome di Nona. Archivio storico per la Dalmazia*, XII, 22. Roma, 26–40.

- Stipišić, J. (1985):** Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi. Zagreb, Školska knjiga.
- Stipišić, J. (2000):** Inventar dobara Mihovila suknara pokojnog Petra iz godine 1385. Zadar, Stalna izložba crkvene umjetnosti u Zadru.
- SZB (1959):** Zjačić, M. (ur.): Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo 1279.–1308. Spisi zadarskih bilježnika, 1. Zadar, Državni arhiv u Zadru.
- SZB (1977):** Stipišić, J. (ur.): Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis iz Piacenze 1349–1350. Spisi zadarskih bilježnika, 3. Zadar, Historijski arhiv u Zadru.
- Šanjek, F. (2005):** Latinska paleografija i diplomatika. Zagreb, Hrvatski studiji.
- Šišić, F. (1900):** Zadar i Venecija od godine 1159. do 1247. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 142. Zagreb, 219–274.
- Šufflay, M. (1904):** Die Dalmatinische Privaturkunde. Wien, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Šufflay, M. (2000):** Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina. Povijest hrvatskog notarijata od XI. do XV. stoljeća. Zagreb, Darko Sagrač.
- Verger, J. (1999):** The universities and scholasticism. Cambridge Medieval History, 5. Cambridge, Cambridge University Press, 256–276.